

self-confidence and adequate self-esteem; the development of abilities to adequate self-assertion; increasing the level of stress resistance; increasing the level of social intelligence. The effectiveness of the author's psychological program to prevent manifestations of victimization in intellectually gifted adolescents on the following criteria: reducing the tendency to aggressive, uncritical, hypersocial, helpless, self-destructive victim behavior and implemented victimization, the development of adequate self-esteem, positive attitude to self, social adaptation, reducing levels of aggressiveness, suggestibility and increasing the level of neuropsychological stability in adolescents who participated in this psychological program.

Key words: *intellectually gifted adolescents, factors of victimization, prevention of manifestations of victimization, psychological program.*

Калязіна Тетяна Віталіївна – магістр з психології, практичний психолог ліцею «Наукова зміна», м. Київ.

УДК 159.92

**Ковальчук З.Я., Гейко Є.В., Завацький Ю.А.,
Жигаренко І.Є., Ахтирська Ю.І.**

ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ АНТИЦИПАЦІЇ

В статті визначено соціально-психологічний зміст понять цілісності особистості та її полісистемної цілісності. Показано, що цілісність вирізняється ієрархічністю взаємопов'язаних елементів, які виявляють власну структуру. Цілісність особистості розкривається через узгоджені між собою структурні елементи (системи, модальності, диспозиції) у загальній структурі за принципом полісистемності. Полісистемна цілісність особистості – відповідна взаємопов'язаність елементів, внутрішня співвіднесеність та ієрархічність складових або елементів системи. Генеза полісистемної цілісності особистості визначається взаємопов'язаністю соціально-психологічних характеристик, індивідуально-типологічних властивостей і складових цілісності.

Ключові слова: *особистість, цілісність особистості, антиципація.*

Постановка проблеми. Глобальні трансформації, що відбуваються в суспільстві та розбудова держави зумовлюють підвищену увагу до особистості, її цілісності. Зосередженість на феномені особистості визначається його специфічним статусом як об'єкта наукового дослідження, вивчення якого відповідає тенденції цілісного пізнання людини (Б. Ананьєв, Г. Балл, С. Максименко, В. Мерлін та ін.). У таких умовах особливої актуальності набуває психологічний аналіз організації самоусвідомлення індивіда й досягнення найвищого її рівня – утворення цілісності особистості.

Численні наукові дослідження розкривають природу цілісності взагалі й цілісності особистості як окремої категорії. Зазначені поняття зустрічаються у працях класиків античності й середньовіччя (Анаксагор, Аристотель, Платон, Сократ, Сенека й П. Абеляр, Ф. Аквінський, Р. Луллій, І. Скотт) до вчених XIX-XXI століття, серед яких особливо вирізняється Ф. Brentano, з його новим баченням цілісності, що сприяло подальшому вивченню проблеми у представників феноменології (М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, М. Мерло-Понті, Д. Серль та ін.), які створили передумови для оформлення і застосування цілого понятійного ряду.

Суттєвим кроком у дослідженні окресленої проблеми виявилися спроби визначити підґрунтя цілісності особистості або її засадничих основ. Зокрема, увага дослідників акцентується на нужді (С. Максименко), спрямованості (Л. Божович), гармонійності (Г. Балл), ставленні (В. М'ясищев), спілкуванні (О. Бодальов), ієрархії діяльності і мотивів (О. Леонт'єв), емоційній спрямованості (Б. Додонов), самоактуалізації (А. Маслоу), створенні власного “феноменального світу” (К. Ясперс) тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу літератури з питань, пов'язаних із проблематикою цілісності особистості, надають підстави стверджувати, що ця проблема не нова. Досліджено загальні аспекти цілісності, як-то: цілісне світоставлення, цілісність людини в теоцентричному вимірі (І. Беляєв); цілісність і рефлексивний рівень самосвідомості та запропоновано цілісно-особистісний підхід (Н. Непомняща); аксіогенез особистості, збалансованість розвитку усіх складових Я-концепції як основи цілісної особистості (З. Карпенко); концепція цілісної людини у православ'ї (М. Дворецька); ідеї цілісності людини в антропологічних учіннях (І. Євламп'єв); цілісність людини з позиції діалектики (К. Топоркова); цілісність як духовна зрілість (С. Белорусов); визрівання цілісної особистості у єдності з природою (Ю. Іванов); психіка як цілісне системне утворення (Т. Яценко); цілісність особистості через антропоцентровану терапію (К. Роджерс).

Встановлено, що через аналіз феноменологічної традиції відстежується динаміка осягнення цілісності від трансцендентального пізнання (Е. Гуссерль) до онтологічного (М. Гайдеггер). Так, суттєвими складовими трансцендентного постають “зусилля збирання себе” (М. Мамардашвілі) й “експансія тілесності” (М. Мерло-Понті). Тобто проблема цілісності щільно пов'язана із визначенням умов і меж антропологічного фокусу.

У загальнопсихологічному контексті проблематика цілісності особистості розглядається у психосоціальному контексті як ідентичність особистості (А. Борисюк, З. Ковальчук та ін.); у соціально-когнітивному й диспозиційному ракурсах – як становлення цілісності особистості (І. Ващенко, Н. Завацька, А. Коваленко, О. Кононенко, В. Турбан та ін.).

У працях Л. Виготського, О. Леонт'єва, С. Рубінштейна висвітлюється соціокультурний контекст, інтерсуб'єктивне підґрунтя цілісності особистості.

Проблематика цілісності особистості постає в психологічних теоріях гуманістичного напрямку. Зокрема, гештальт-психологія розкриває проблему границь поля сприйняття й практичного руху до фокусу “Я”; гуманістична психологія акцентує увагу на глибинній цілісності людини й розвитку її потенціалу; екзистенційна психологія розглядає цілісність особистості як практичний рух екстатичності в напрямку “можливість-дійсність”. Саме спроба ствердження унікальності й розуміння складності функціонування цілісної особи в реальному світі є головним постулатом гуманістичних теорій особистості. Принцип холізму артикулюється вченими щодо завершення гештальта (гештальт-психологія) і самоактуалізації (гуманістична психологія), екстатичного руху (екзистенціальна психологія) і руху до цілісності (трансперсональна психологія). Однак гуманістична психологія, здійснюючи антропоцентричний наголос і застосовуючи принцип холізму, не надає вичерпного визначення всієї повноти людського існування. Тому з’ясування умов цілісності особистості й основних принципів її методологічної тематизації в дослідженні пов’язано, в першу чергу, з системним підходом.

Водночас залишаються дискусійними питання однозначного тлумачення поняття “цілісність”, єдиного розуміння структури цілісності особистості, особливостей її генези, функціонування. Отже, неоднозначність й суперечливість підходів стосовно явища цілісності особистості, складність та багатоплановість означеного феномену потребують обґрунтованого висвітлення і поглибленого вивчення.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості цілісності особистості та її антиципації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Встановлено, що цілісне пізнання людини є актуальною тенденцією сучасної психологічної науки та науки в цілому. Показано, що найсуттєвіші аспекти цілісного пізнання людини полягають у гетерогенності буття, безперервності психічного, поліфункціональності та поліструктурності, системному характері свідомості та її здатності до саморегуляції, активність людини як суб’єкта, її змінювання, розвиток та саморозвиток.

На основі історичного підходу визначено, що проблема цілісності, як суттєвої характеристики людського буття і місця людини у світі, постає в різні історичні епохи в розмаїтті форм: як своєрідний мікрокосм розглядається частиною макрокосму (Аристотель, Демокріт, Платон, Сократ, Сенека та ін.); уподібненість Божественному (Аврелій Августин, Філон Александрійський, Фома Аквінський та ін.); цілісність як уособлення земного і небесного в індивіді, наділеного свободою волі (Н. Макіавеллі, М. Монтень, С. Роттердамський та ін.); цілісність людини в раціоналістичному або натуралістичному вимірі (Г. Гегель, Р. Декарт, Г. Лейбніц, І. Кант та ін.), особистісний аспект й цілісність буття індивіда відображено в роботах М. Бердяєва, М. Бубера, А. Камю, С. Кьєркегора, Ж.-П. Сартра, М. Гайдегера, Л. Шестова, К. Ясперса.

Показано, що у межах висвітлення сутності особистості проявляється цілісно-особистісний підхід, який увиразнює психічне в межах категорії особистість. Теоретичні розробки цілісного підходу до особистості здійснювали К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, С. Рубінштейн. Передумовою цілісного підходу є комплексні дослідження Б. Ананьєва, інтегральні дослідження індивідуальності В. Мерліна. Спроба реалізації цілісного підходу до особистості вбачається у концепціях представників гуманістичної психології, зокрема екзистенційної: впливи на особистість методами психотренінгу з метою самоактуалізації особистості (А. Маслоу), становлення “добре функціонуючої особистості” (К. Роджерс), пошуку людиною смислу власного життя (В. Франкл).

З'ясовано, що до суттєвих властивостей індивіда, які розкривають цілісність особистості, належать: потенційна універсальність (усезагальність), що забезпечує можливість засвоєння різного змісту, форм, способів життя у розмаїтті цього змісту, який змінюється історично, онтогенетично, етнографічно (А. Арсеньєв, П. Флоренський); потенційна безкінечність людини (С. Рубінштейн), що сприяє в процесі засвоєння і функціонування виходити за межі засвоєного, у тому числі й межі власного “Я” з метою створення нового, процесу творення; здатність до трансцендування як головна властивість особистості (В. Петровський); особливий взаємозв'язок з іншими людьми, що характеризує здатність до ототожнення з іншими і відокремлення себе, власного “Я” – уособлення з іншими і власне своїм; ідентифікація й уособлення як єдиний механізм, що визначає розвиток, буття особистості (В. Мухіна); “ідеальне буття” або здатність до ототожнення і уособлення, здатність бути собою й іншим (Є. Ільєнков, А. Петровський).

Констатовано, що тема цілісності набуває особливої уваги в окремих психологічних теоріях. Так, у гештальт-теорії відбувається абсолютизування поняття “цілісність”, уявлення про природу цілого (М. Вертгаймер, В. Келер, Ф. Перлз, Ф. Смутс); у психоаналізі розкривається “відчуження” як процес і результат відокремлення суб'єкта від первинної цілісності й уособлення – створення власної автономії; у біхевіоризмі розглядається зв'язок “стимул-реакція” як складне утворення, що має власну структуру, спроба вирішити проблему взаємовідношення частки і цілого (Е. Толмен); у соціальній і культурній антропології: еволюціонізм висвітлює етнографічну спільноту як цілісність, дифузійнізм надає об'єктивного значення дифузії окремих культурних рис або елементарних структур, функціоналізм визначає цілісність як сукупність окремих елементів, а культуру як єдність усіх її елементів; у конструктивізмі цілісність постає як інтегративна єдність; утім поняття “цілісність” у гуманістичній психології розуміється як висхідна основа буття людини.

Виокремлено загальні підходи до визначення цілісності особистості:

1. Системно-діяльнісний (Г. Батищев, О. Брушлинський, В. Давидов, М. Каган, В. Келле, Г. Костюк, В. Сагатовський, Л. Сердюк та ін.), у сфері уваги

якого перебувають найважливіші проблеми формування особистості з погляду принципу діяльності.

2. Структурно-функціональний (Е. Ануфрієв, С. Батенін, М. Дьомін, Л. Коган, К. Платонов, Т. Яценко та ін.), пов'язаний з виділенням і об'єднанням структурних компонентів особистості.

3. Соціально-психологічний (Б. Ананьєв, Г. Балл, Б. Ломов, С. Максименко та ін.), у рамках якого особистість розглядається з погляду неповторності її індивідуальних психологічних якостей, які у своїй сукупності утворюють її цілісну психологічну характеристику.

4. Соціологічний (В. Циба, Н. Черниш, В. Ядов, О. Якуба та ін.), в якому акцентується увага на дослідженні цілісності особистості, виходячи з її статусних і рольових характеристик, входження в певні соціальні спільності з їх специфічними інтересами, потребами, перевагами тощо.

5. В окрему групу досліджень, присвячених вивченню тих або інших сторін особистості і її цілісності, можна віднесено такі синтезуючі концепції людини як філолофсько-біологічна антропологія (А. Гелен), культурно-філософська антропологія (М. Ландман, Е. Ротхакер), філософсько-релігійна антропологія (Ф. Гаммер, Г. Генгстенберг), а також різні напрями суб'єктивістської антропології: екзистенціалізму (М. Гайдеггер, А. Камю, М. Марсель, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс); персоналістичне вчення про людину (Е. Муньє); психоаналітична антропологія (А. Адлер, В. Райх, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг) та ін.

Отже, цілісність визначається сукупністю зв'язків внутрішніх елементів системи й зовнішніх відношень, зв'язків і взаємодій. Внутрішні й зовнішні зв'язки цілісної системи певним чином відповідають один одному, гармонізовані. Встановлено, що впродовж становлення та існування цілісності постійно виникає певне неспівпадіння зовнішніх й внутрішніх зв'язків системи. Тому цілісність системи є результатом її попереднього розвитку, вона є результатом, що забезпечується здатністю зберегти такий стан у процесі постійного руху, змін і розвитку.

Таким чином, на основі результатів психологічного аналізу наукових студій можна зазначити, що цілісність є фундаментальною властивістю складних утворень (систем); властивості й потреби цілого виступають як важливі детермінанти розвитку, а розвиток саме властивості цілісності є критерієм розвитку.

Показано, що проблема формування цілісності особистості потребує узгодженості позицій, стратегій, мовлення суб'єктів взаємодії (Л. Вітгенштейн, І. Гейзінга, Г. Зіммель та ін.). Відтак постає питання взаємозв'язку процесів прийняття себе, іншого, ситуації взаємодії з ним (О. Брудний, Д. Берн, С. Валінс, Д. Сієрс та ін.). Такий взаємозв'язок необхідно розглядати як принципову єдність взаємодії "вкладених один в одного...просторів" (Д. Бем, С. Братченко, О. Бодальов, У. Джеймс, В. Зінченко та ін.). Значущість найбільш значущих чинників у процесі формування цілісності особистості визначається в

такий спосіб: по-перше, ставлення та думка іншого, що слугує основою самосприйняття (Л. Галаш, О. Ухтомський та ін.); по-друге, уявлення про себе, “Я” - ідентифікування себе на рівні соціальної ідентичності – підгрунття для самоздійснення себе через взаємодію з іншими (Г. Балл, А. Борисюк, Дж. Мід, І. Гофман та ін.); по-третє, ідентичність на рівні самості, фундаментальна різниця між “Я” та іншими (А. Борисюк, Р. Валлагер, Д. Вегнер, Ж. Вірна та ін.).

Встановлено, що дослідників об’єднує думка про принципову схожість механізмів: підкреслюється роль “еталонів”, “еталонних стратегій” самосприйняття й організації цілісності (Д. Бем, Ф. Василюк, Ф. Гайдер, Г. Келлі та ін.). Виокремлено ще один напрям щодо їх взаємозв’язку – ситуаційний підхід (М. Аргайл, Л. Нісбет, Р. Росс та ін.). Окрім того, часто акцентується увага, що фіксування на будь-якому компоненті з “Я-ціле – Інший-ціле – Світ-ціле” призводить до неузгодженості, викривленості і порушення цілісності особистості (Б. Абрагамс, Р. Белл, В. Зінченко, Д. Сієрс та ін.).

Показано взаємозалежність між самоприйняттям і самоздійсненням особистості й світорозумінням суб’єкта: феномен самоорганізації індивіда визначається суб’єктивною картиною світу, підпорядкованої системі поглядів нас світ, прийнятий у спільноті (У. Найсер, П. Оукс, Д. Сієрс, Т. Шибутані, К. Ясперс та ін.). Констатовано, що в процесі аналізу цієї проблеми дослідники стикаються із проблемою контекстності світорозуміння (М. Аргайл, Е. Спрангер, К. Робсон та ін.). З’ясовано, що контекстність світорозуміння у психологічних дослідженнях розглядається як ситуативна обумовленість, уміння враховувати контекст системи-цілого, уміння враховувати контекст взаємодії “Інший-ціле” та “Я-ціле” (Р. Андерсон, М. Беллок, Дж. Блек, Е. Вебер, К. Лайтфут, Р. Солсо та ін.).

Визначено, що в процесі формування цілісності особистості важливу роль відіграє взаєморозуміння (С. Братченко, Є. Головаха, О. Хараш та ін.). Так відбувається узгодження самосприйняття і світосприйняття – наближення точок зору, дискурсів, способів осмислення дійсності (О. Брудний, Е. Мелібруда, В. Панфьоров та ін.). Взаєморозуміння передбачає вміння децентрації й виходу особистості в мета-позицію, що дозволяє бачити ситуацію об’єктивно, з різних боків, і разом із тим взаємодію двох світів – дійсності (об’єктивного світу) і власної реальності (внутрішнього світу особистості) (Н. Амяга, В. Знаков, С. Джулард, В. Каган, В. Сатір та ін.). Тому і саморозуміння ґрунтується водночас на власне розумінні себе (Є. Смельянов, О. Хараш, Т. Шибутані та ін.) й міжособистісному розумінні (Г. Гібш, М. Керез, А. Панфілова, Г. Почепцов, Б. Россман та ін.). Вагому роль у процесі організації себе і опанування відносинами з іншими відіграє й зворотний зв’язок (С. Ротке, В. Юстицік, І. Ялом та ін.).

Констатовано, що у дослідженнях з психотерапії багато уваги приділяється питанню співвідношення і взаємодії саморозуміння й об’єктивності терапевта та клієнта, проблемі розвитку компетентності клієнта й консультанта у самопомозі та допомозі іншому (А. Блазер, Дж. Енрайт,

Р. Лейнг, О. Копьов, К. Мітчел та ін.). Розуміння суб'єктами консультативного діалогу один одного спрямовано на досягнення інших, невідомих їм, можливих засобів засвоєння явища в іншій свідомості, що потребує від консультанта і клієнта відкритості до свого та іншого досвіду. Саме так відбувається процес самоінтеграції особистості (А. Блазер, Ж. Годфруа, Ю. Джендлін, Л. Кроль, Н. Пезешкіан та ін.).

З'ясування соціально-психологічного контексту проблематизації становлення цілісності особистості дозволяє перейти до феноменології цілісності особистості (соціально-психологічних чинників становлення і розвитку).

Висновки. Теоретико-методологічний аналіз і узагальнення наукових підходів до проблеми дослідження показав, що цілісність особистості – це єдність світоглядних орієнтацій, яка проявляється в автономності особистості, її відповідальності за свої дії, рефлексивності, відкритості, здатності до саморозвитку й самореалізації. Протилежним поняттю “цілісна особистість” є “фрагментарна особистість” – особистість, структурні компоненти якої входять у конфлікт один із одним і не являють собою цілісної картини світу. Показано, що незважаючи на реальну недосяжність ідеалу цілісної особистості в емпіричному бутті, він слугує орієнтиром, до якого прагне цілісна особистість в ході свого саморозвитку й самореалізації. Відмова від прагнення до цієї цілісності, екзистенціальна замкнутість призводять до дисгармонії особистості та її руйнування. Встановлено, що характеристики цілісності й фрагментарності особистості залежать від тих соціокультурних умов, в яких особистість самоорганізується і діє. Визначено соціально-психологічний зміст понять цілісності особистості та її полісистемної цілісності. Показано, що цілісність вирізняється ієрархічністю взаємопов'язаних елементів, які виявляють власну структуру. Цілісність особистості розкривається через узгоджені між собою структурні елементи (системи, модальності, диспозиції) у загальній структурі за принципом полісистемності. Полісистемна цілісність особистості – відповідна взаємопов'язаність елементів, внутрішня співвіднесеність та ієрархічність складових або елементів системи. Генеза полісистемної цілісності особистості визначається взаємопов'язаністю соціально-психологічних характеристик, індивідуально-типологічних властивостей і складових цілісності.

Література

1. Митина Л.М. Психология конкурентоспособной личности / Л.М.Митина. – М., 2008. – 400с.
2. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості / Т.М.Титаренко. - К.: Каравела, 2013. - 372.

Транслітерація

1. Mitina L.M. Psihologiya konkurentosposobnoj lichnosti / L.M.Mitina. – М., 2008. – 400s.

2. Titarenko T.M. Suchasna psihologiya osobistosti / T.M.Titarenko. - K.: Karavela, 2013. - 372.

TO PROBLEM OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PERSONALITY AND ITS ANTI-SPIRIT

The article defines the socio-psychological content of the concepts of the integrity of the individual and its polysystem integrity. It is shown that the integrity is distinguished by the hierarchy of interconnected elements that exhibit their own structure. The integrity of the individual is revealed through the co-ordinated structural elements (systems, modalities, dispositions) in the general structure on the principle of polysystemism. Polysystem integrity of the individual - the corresponding interconnectedness of the elements, internal correlation and hierarchy of the components or elements of the system. The genesis of the polysystem integrity of the individual is determined by the interrelation of the socio-psychological characteristics, the individual-typological properties and the components of the integrity.

Key words: *personality, integrity of the person, anticipation.*

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ;

Гейко Євгенія Вікторівна – доктор психол. наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини і фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Жигаренко Ігор Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Ахтирська Юлія Ігорівна – педагог-організатор середньої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 8, м. Северодонецьк.